

Серединський Олександр Валентинович (1955 р.н.). У 1982 р. закінчив історичний факультет МДПІ. Здобувач, працює завідувачем відділу публікації та використання документів Державного архіву Миколаївської області. Займається вивченням питань історії Чорноморських адміралтейських поселень в кінці XVIII - XIX ст.

Чорноморські адміралтейські поселення у 1790-1829 рр.

На сучасному етапі розбудови Української незалежної держави триває інтерес наших співвітчизників до історичного минулого українського народу.

У середніх навчальних закладах і вузах викладається "Історія України", вводяться інші сучасні програми.

Стало питання об'єктивно розглянути факти з історії України, які раніше або приховувалися від широкої громадськості, або подавалися в деформованому, перекрученому вигляді. Треба усвідомити суть сучасних поглядів на минуле і закономірність перегляду колишніх стереотипних оцінок та характеристик економічних, суспільно-політичних процесів, історичних подій і явищ.

Незважаючи на значні успіхи українських вчених в останні роки у вивченні історії нашої держави, все ж вона залишається ще недостатньо вивченою. Особливо це стосується історії окремих груп населення, які проживали в різні часи на території нашої Батьківщини, зокрема чорноморських адміралтейських поселенців.

Адміралтейські поселення в Російській імперії були розташовані в районах Балтійського (Охтенські) і Чорного морів.

Це були особливі населені пункти, жителі яких поєднували працю в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств Морського відомства.

Історія Чорноморських адміралтейських поселень практично не вивчена в історичній науці. Окремі відомості з даної теми є у наукових працях дореволюційних дослідників А.О.Скальковського і А.Шмідта та радянських вчених І.О.Бакланової, І.О.Гуржія, О.Й.Дружиніної, В.О.Духнича, В.І.Тимофійенка та ін [1].

Значна частина документів, що стосується даної проблеми, зберігається в державному архіві Миколаївської області. Вони різні за своїм походженням і характером. Це канцелярська переписка, скарги поселенців, відомості про кількість населення, господарство, повинності мешканців адміралтейських сіл та інші матеріали.

Історія поселень охоплює період 1790-1861 рр., який

можна поділити на два етапи: перший – 1790-1829 рр., другий – 1830-1861 рр.

Перший етап характеризується тим, що примусова праця мешканців адміралтейських сіл на підприємствах Морського відомства була в цілому продуктивною, не вичерпала своїх можливостей. Не було ще різкого розшарування серед поселенців на багатих і бідних, адміралтейські села не мали тісного зв'язку з ринком і торгівлею.

На другому етапі, в умовах різкого загострення конфлікту між продуктивними силами з відсталими феодалними виробничими відносинами, примусова праця поселенців стає гальмом у розвитку виробництва. Деякі підприємства Морського відомства (наприклад, суконна і парусна фабрики в Богоявленську) закриваються, не маючи змоги випускати якісну і дешеву продукцію. Гостро стає питання заміни примусової праці на вільнонайману. Товарно-грошові відносини, які в цей час особливо інтенсивно розвиваються в південній Україні, проникають в адміралтейські села, втягуючи їх у ринкові зв'язки, відбувається глибока майнова диференціація поселенців.

У даній статті розглянемо історію чорноморських адміралтейських поселень на першому етапі їх існування, який починається з кінця XVIII ст., коли до Російської імперії було приєднане північне узбережжя Чорного моря. Для будівництва Чорноморського флоту були потрібні робочі руки. Однак, незважаючи на великий приплив переселенців у Причорномор'я, гостро відчувалась нестача робочої сили, особливо на підприємствах Чорноморського адміралтейства. Для забезпечення потреб Морського відомства у 1790 році йому були передані села, розташовані на березі Бузького лиману (Богоявленськ), у пониззі річки Інгулу (Калинівка і Воскресенськ), на чумацькому тракті Миколаїв – Херсон (Покровськ), на території сучасної Кіровоградської області (Богданівка і Знам'янка). У 1820 році замість Богданівки і Знам'янки Чорноморському адміралтейству були передані села Березнегувате і Висунськ [2].

Розглянемо докладніше, як проходив процес заселення кожного адміралтейського села.

Насамперед у 1784-1786 рр. були заселені Знам'янка та Богданівка, куди переведені кріпосні селяни князя Г.О.Потьомкіна. Коли у 1819 році було поставлено питання про перехід цих сіл у військові поселення, на той час в Богданівці вже мешкало 696 душ чоловічої і 691 жіночої статі, а в Знам'янці – 725 душ чоловічої і 756 жіночої статі, житлових будинків у Богданівці було 194, в Знам'янці – 202 [3].

Богоявленськ, Калинівка, Воскресенськ, Покровськ (Копані) заселені по "Высочайшему указу" від 2 липня 1789 року [4].

У село Богоявленськ примусово князем Г.О.Потьомкіним переселили селян із Київського, Новгород-Сіверського намісництва для адміралтейських робіт, добровільно поселились адміралтейські теслярі, матроси, звільнені від служби, солдати-інваліди та заштатні церковнослужителі. Крім цього, у 1794 році в Богоявленську були поселені з Білорусії майстри Кричевського канатного заводу: прядильники, ткачі, гутники. У 1795 році тут проживали сім'ї, які були вільнопоселені – 15 душ чоловічої і 10 жіночої статі, а

також заштатних церковнослужителів – 349 душ чоловічої і 329 жіночої статі, адміралтейських теслярів і майстрів – 10 душ чоловічої і 14 жіночої, кричевських ткачів – 68 душ чоловічої і 53 жіночої, солдат-інвалідів – 10 душ чоловічої і 6 жіночої статі. Усього: 452 душі чоловічої і 412 жіночої статі [5].

Покровськ був заселений заштатними церковнослужителями та вільнопоселенцями. У 1795 році в селі мешкали сім'ї із Київського та Чернігівського намісництв, які були вільнопоселені – 12 душ чоловічої і 7 жіночої статі та заштатних церковнослужителів – 40 душ чоловічої і 32 жіночої статі. Усього: 52 душі чоловічої і 39 жіночої статі. Дворів у населеному пункті було – 19 [6].

Села Калинівку і Воскресенськ примусово заселили російськими селянами, які втекли від поміщиків, були затримані й згідно з розпорядженням Г.О.Потьомкіна перетворені в адміралтейських поселенців. Крім них, у цих селах були добровільно поселені вихідці з Правобережної України, а також сім'ї ремісників, які прибули сюди з різних міст Російської імперії. Після смерті князя Г.О.Потьомкіна до поселення Воскресенська і Калинівки продовжували зараховувати як примусово, так і добровільно селян, які втекли від поміщиків, вільних переселенців із різних міст Росії і України. У 1795 році в Воскресенську мешкали сім'ї вихідців із Росії – 243 душі чоловічої і 131 жіночої статі, із адміралтейських майстрових – 47 душ чоловічої і 28 жіночої статі. Усього: 290 душ чоловічої і 159 жіночої статі. В Калинівці були поселені сім'ї вихідців із України – 81 душа чоловічої і 75 жіночої статі. Таким чином, у 1795 році в Воскресенську і Калинівці проживали 371 душа чоловічої і 234 жіночої статі [7].

Березнегувате і Висунськ примусово були заселені у 1795 році переселеними державними селянами з Лівобережної України. У 1798 році в Березнегуватому мешкало 258 душ чоловічої статі, а в Висунську – 76 [8].

Адміралтейські поселення були підпорядковані Чорноморському адміралтейському управлінню, а також до 1798 року – канцелярії будівництва м.Миколаєва. З документів XIX ст. бачимо, що ці населені пункти спочатку перебували у безпосередньому віданні Чорноморської виконавчої експедиції, а потім управління Чорноморських адміралтейських поселень. Кожне село утворювало окрему общину, котра підпорядковувалась Морському відомству і мала безпосереднє місцеве управління. Морським відомством призначались у села доглядачі з офіцерів, котрі повинні були слідкувати за порядком, виконанням адміралтейськими поселенцями повинностей і про будь-які порушення повідомляти командуванню флоту. Міське управління складалось із сільського старости, писаря, помічника писаря, збирача податків, чотирьох гласних і одного десятського і мало назву “зборная изба”, котра, крім питань сільського управління, виконувала всі розпорядження офіцерів-доглядачів. Особи, які входили до складу “зборной избы”, обирались на три роки, крім сільського писаря, котрого призначали або наймали за угодою [9].

Головним джерелом існування адміралтейських

поселенців було землеробство та тваринництво. Вирощували зернові хлібні культури: пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, а також городню зелень, капусту.

Гречку, горох, сочевицю, квасоллю, льон, коноплі сіяли мало, урожайність їх була низькою. За період 1790-1829 рр. даних про те, скільки висівали на 1 десятину зернових, у документах не знайдено. Якщо взяти відомості про озимий посів зернових за 1858 рік та яровий за 1859 рік, то в середньому в адміралтейських селах на 1 десятину висівали 6 четвериків жита (одержували 3 копи), 6 четвериків пшениці (одержували 3,5 копи), 7 четвериків ячменю (одержували 3,5 копи), 7,5 четвериків вівса (одержували 4 копи), 2 четверика проса (одержували 3,5 копи*) [10].

Крім землеробства, у поселенців важливу роль відіграло тваринництво. Розводили коней, рогату худобу, грубошерстих овець, в деяких селах займалися бджільництвом. Про це свідчать дані на 1 січня 1820 року: в Калинівці було 40 колод бджіл, 800 грубошерстих овець, 15 коней, 800 голів рогатої худоби; в Воскресенську – 1050 грубошерстих овець, 35 коней, 1050 голів рогатої худоби; у Висунську – 40 коней, 1100 голів рогатої худоби, 900 грубошерстих овець, 7 колод бджіл; в Березнегуватому – 30 колод бджіл (дані по тваринництву відсутні); в Покровську – 375 грубошерстих овець, 401 голова рогатої худоби (бджіл і коней не було); в Богоявленську – 2938 грубошерстих овець, 98 коней, 1500 голів рогатої худоби (бджіл не було) [11].

Земля знаходилась в общинному користуванні. До 1795 року кількість землі, якою користувались поселенці, не була обмежена. Так, жителі с. Богоявленська “спочатку їх заселення покойным оберштер-кригер комиссаром Фалеевым наделены безобидным и соразмерным участком земли для хлебопашества и сенокосения...”. У 1795 році землеміром Полозовим було проведено розмежування землі, під час якого кращі землі поселення с.Богоявленська були захоплені поміщиком Неранжичем і мешканцями м.Миколаєва [12]. Для поселенців була встановлена державна норма – 15 десятин землі на рев'язьку душу [13], та коли у 1812 році межева контора направила землеміра Кирилова для відмежування місту Миколаєву і адміралтейським селам земель, виявилось, що с.Богоявленську вже тоді за кількістю рев'язьких душ не вистачало до державної норми 4770 десятин землі [14]. Захоплення поміщиками земель продовжувалось. У 1827 році в с.Богоявленську не вистачало до державної норми вже 8875 десятин землі (на 1076 рев'язьких душ припадало тільки 7265 десятин землі). Те саме відбувалось з іншими адміралтейськими селами. Так, в Воскресенську і Калинівці у 1827 році мешкало 1112 рев'язьких душ, які мали 16120 десятин землі, хоч повинно було бути 16680 десятин [15]. В Березнегуватому в 1798 році було 258 рев'язьких душ, які мали 11500 десятин доброї землі (на 7630 десятин більше державної норми), тоді як у 1827 році на 943 рев'язькі душі припадало тільки 10796 десятин 2084 сажнів землі (вже не вистачало до норми 3348 десятин 316 сажнів). В Висунську у 1798 році було доброї землі

*Четверть = 8 четверикам. Місткість четверті жита, зерна складало близько 8 пудів. Копа хліба на Україні складалась із 60 снопів. - О.С.

на 14860 десятин більше норми, тоді як у 1827 році вже невиспачало 3618 десятин землі [16]. Із земель, які належали с.Висунську, поміщик Степанов захопив 6 тис. десятин землі, князь Любомирський – 1500 десятин.

Мешканці сіл довго, проте безрезультатно, боролись за повернення своїх земель. Так, Висунська община ще у 1806 році подала позов на поміщика Степанова і князя Любомирського, які захопили її землі, але наступив уже 1821 рік, а “по сему делу... неиспоследовало правительствующего Сената решительного определения...” [17].

Важким тягарем на плечі поселенців лягали різного роду повинності. Для того щоб поселяни могли забезпечити флот корабельним лісом, у селах Богоявленську і Покровську було висіяно 14 четвертей дубового лісу. Як бачимо з документів, поселенці Знам'янки і Богданівки у 1786 – 1793 р.р. працювали на Знам'янському фаянсовому заводі, одержуючи за це платню, а незабаром, після його закриття, були переведені в Миколаїв для роботи на цегельний завод [18].

Однак з 1 січня 1797 року знам'янські й богданівські поселенці, за прикладом мешканців інших адміралтейських сіл, замість виконання робіт на користь Морському відомству, повинні були платити оброк по 4 крб. у рік із кожної душі чоловічої статі. Оброчні гроші, стягнені з поселенців, поступали в інтендантську експедицію Чорноморського адміралтейського правління два рази на рік – в липні і січні, по 2 крб. із кожної душі чоловічої статі [19].

Становище поселенців було нелегким. Якщо вмирала людина чоловічої статі, але ще числилася за останньою ревізією як жива, то сім'я повинна була платити за неї оброчні гроші. В разі неможливості це зробити, сільська община повинна була взяти тягар на себе [20]. Як бачимо з документів, за другу половину 1796 року з покровських поселенців (з 52 ревізьких душ) було зібрано 104 крб., від знам'янських і богданівських – за першу половину 1797 року відповідно 1286 і 890 крб. оброчних грошей (по 2 крб. із ревізької душі) [21].

Мешканцям адміралтейських сіл для вільного пропуску в різні міста з метою заробітків, релігійних потреб давали спеціальні пропускові білети, причому “только надежным людям, кои без сомнения могут возвратиться на прежнее жилище” [22].

Часто були неврожайні роки. Так, доглядач с.Богоявленська в рапорті в канцелярію будівництва м.Миколаєва від 28 листопада 1794 року писав: “...поселяне, некоторые с малолетними детьми, приходили ко мне со слезною просьбою о неимении у них пропитания, дети их с голоду опухли, просят до будущего урожая о даче им... казенного провианта...” Жителі села одержали хліб із Миколаївських провіантських магазинів, але тільки у 1797 році змогли його повернути. Поселяни с.Воскресенська брали у 1793 і 1795 роках хліб із державних економій, але в зв'язку з неврожайом 1797 року так і не змогли його повернути, і повинні були заплатити грішми за довідковими цінами [23].

За найменші провинності мешканці адміралтейських сіл підлягали тілесному покаранню [24].

Не витримуючи такого життя, багато поселенців

тікали. Так, тільки по с.Воскресенську в 1795 році значились у іменному списку 132 мужчини, які самовільно, деякі з сім'єю, відлучились у різні міста. Втікачів ловили і під охороною відправляли на колишнє місце проживання [25].

У 1812 році, згідно “мнению Государственного Совета”, Охтенські поселенці були звільнені від виплати оброчних грошей і призначені на адміралтейські роботи. Пізніше це положення було поширене і на Чорноморські адміралтейські села. До робіт на підприємствах Морського відомства залучились працездатні чоловіки від 16 до 60 років, а на суконну і парусну фабрики, які існували в Богоявленську в 1806 – 1835 рр., навіть з 12 років [26]. Працювали поселенці також на Херсонському канатному заводі, Миколаївському і Херсонському портах та ін [27]. Жінки були звільнені від робіт на підприємствах Чорноморського адміралтейства.

До робіт мешканці сіл залучались таким чином: “В каждом Адмиралтейском селении способных к работам поселян разделить на три участка, один поступал на работу, а два остающиеся в селении занимались обработыванием пахотных их полей, приготовлением всего нужного для собственного их иждивения” [28].

Для виконання повинності поселенці відривались від сім'ї на 3 місяці в рік, у цей час їх господарства розорялись, а самі вони зазнавали збитків, бо Чорноморське адміралтейство навіть не забезпечувало мешканців сіл на час роботи харчами та паливом [29].

Виконували вони в більшості рядові роботи (як чорнороби), змінювались по черзі. Платили поселенцям за цю тяжку працю при портах, згідно “Высочайше утвержденному положению” від 3 лютого 1812 року по 9 крб. у місяць. На Богоявленських казенних фабриках заробляли ще менше, тоді як директор цих фабрик мав платню 2000 крб. на рік [30]. За найменші провинності карали фізично, штрафували. Переходити адміралтейським поселенцям до 60 років у купецький або інший стан, згідно “Высочайше утвержденного журнала Комитета г.г. Министров” від 30 січня 1823 року, було заборонено [31].

Важка праця поселенців, незацікавленість їх у роботі приводили до того, що вони втікали з поселень. Крім того, часто бувало так, що місцеві старости і офіцери, які стояли на чолі адміралтейських поселень, призначали на роботу хворих, старих, непрацездатних чоловіків, напевно, із бідних сімей, так як багаті поселенці могли відкупитись. Наприклад, в лютому 1820 року із Березнегуватого і Висунська на адміралтейські роботи в Миколаїв направили 324 чоловіка, із них не з'явилося – 5, непрацездатних виявилось 35 чоловік [32].

Крім робіт на користь адміралтейства, поселенці виконували ще квартиру, поштову, а також підводну повинності. Остання полягала в тому, що вони зобов'язані були перевозити державні вантажі і давати підводи чиновникам [33].

Як не тяжко було мешканцям адміралтейських сіл, все ж таки їх становище було кращим, ніж у військових поселенців. Коли у 1820 році мешканці Знам'янки дізнались, що їх передають в управління військовими поселеннями, вони довго і вперто боролись проти цього. Тільки тоді, коли війська оточили село, жителі змушені були підкоритись вимозі уряду і стати військовими поселенцями [34].

Таким чином, на прикладі адміралтейських поселенців, яскраво виступає одна із характерних особливостей феодального ладу: держава була не в змозі забезпечити підприємства Морського відомства постійним контингентом робочої сили без примусової приписки до них селян. Ось чому в 1790 році вищезазначені села були передані Чорноморському адміралтейству. Розвиток капіталізму в Росії в першій половині XIX ст. привів до того, що у 1861 році було скасоване кріпосне право і залежність адміралтейських поселень від Морського відомства. Примусовий труд на підприємствах був замінений вільнонайманом.

Література

1. Опыт статистического описания Новороссийского края. Сочинения Скальковского А. – Часть 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – Одесса, 1850. – С. 335; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба подполковник Шмидт А. – В двух частях. – Спб, 1863; Бакланова И.А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – Изд-во АН СССР. – М. – Л., 1959. – С. 16-18, 57; Гуржий Ю. Зарождения робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Держвидав. – К., 1958. – С. 26; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825 – 1860 гг.). – М., 1981. – С. 20-21, 150-152, 156; Духнич В.О. Становище адміралтейських поселенців // Наук. записки Станіславського пед. ін-ту. – Вип. 2. – К., 1957. – С. 53-67; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – С. 147.
2. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 2; Ibid., спр. 29, арк. 2; Шмидт А. Вказ. праці. – Ч. 2. – С. 368; Духнич В.О. Вказ. праці. – С.55.
3. ДАМО, ф. 246, оп. 1, спр. 3, арк. 52-75, 78-114; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 497, 501.
4. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 2.
5. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 106, арк. 96; Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 41, арк. 22; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 499-500; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. VI. – Херсонский уезд. – Приложение. – С.173.
6. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 106, арк. 83, 85, 96. Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 500; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. VI. – Херсонский уезд. – Приложение. – С. 198.
7. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 102, арк. 6-7, 10-11, 133-135, 139-140, 161, 172, 174, 176, 201; Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 106, арк. 96; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 500.
8. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 525, арк. 13; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 500; Духнич В.О. Вказ. праці. – С. 55.
9. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 75, арк. 2; Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 8, 18; Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 102, арк. 1; Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 6; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 512; Духнич В.О. Вказ.праці. – С. 65-66.
10. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 27, арк. 28; Ibid., ф. 246, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 3-4, 6-7, 10-11, 15-16, 18-19; Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 107, арк. 3-31.
11. ДАМО, ф. 246, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 4, 7-8, 12, 16, 19.
12. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 117, арк. 4.
13. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 525, арк. 13.
14. Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 504.
15. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 165-166.
16. ДАХО, ф. 14, оп.1, спр. 525, арк. 13; ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 165-166.
17. Ibid., ф. 246, оп. 1, спр. 11, арк. 8.
18. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 95, арк. 12, 18, 32, 40, 41, 43; Шмидт А. Вказ. праці. – Ч. 1. – С. 59.
19. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 90-91.
20. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 49-50.
21. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 18, 90-91.
22. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 8, 33-34, 63-64, 90-91.
23. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 101, арк. 8; Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 46-47, 50-51.
24. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 87-88.
25. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 102, арк. 237-239.
26. Ibid., ф. 246, оп.2, спр. 1, арк. 11; Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 3; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 498, 512.
27. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 41, арк. 25-28.
28. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 12.
29. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 27, арк. 1-2; Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 24; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 512.
30. ДАМО, ф. 242, оп. 1, спр. 4, арк. 17. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 15-16, 24.
31. Ibid., ф. 246, оп. 3, спр. 1, арк. 35-36, 176-177. Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 513.
32. ДАМО, ф. 246, оп. 1, спр. 4, арк. 47.
33. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 27-28; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 517. Духнич В.О. Вказ. праці. – С. 64.
34. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 103, арк. 130-131; Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 501; Духнич В.О. Вказ. праці. – С. 55.